

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: 352.07 (477.7)

Олександр Черемісін*

РОЛЬ САМОВРЯДУВАННЯ В РОЗВИТКУ ОСВІТИ В МІСТАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.

У даній статті розглядаються проблеми участі самоврядування південноукраїнських міст у фінансуванні закладів освіти протягом кінця XVIII – початку XX ст. Аналізуються бюджетні витрати муніципалітетів Півдня України на освітню галузь протягом досліджуваного періоду. Відзначається, що фінансування освітніх закладів було одним з найкращих серед міст Російської імперії. За якістю освіти південноукраїнські міста посідали високі позиції в державній статистиці, а 6 міст входили до переліку найвищого фінансування навчальних закладів.

Ключові слова: Південь України, міське самоврядування, навчальні заклади, фінанси, освіта.

На сучасному етапі українського державотворення відбувається реформування системи державного управління на принципах децентралізації, що потребує проведення широких реформ. Основною метою цих реформ є перетворення вже існуючої адміністративної та самоврядної системи на ефективний чинник прискорення соціально-економічного розвитку регіонів.

Намагаючись сформувати сучасну систему місцевого самоврядування, суспільство не може не враховувати як новітній світовий досвід державотворення, так і національно-історичний, що дає змогу вивчати й аналізувати процес становлення держави Україна. Управлінські відносини минулих епох не зникають безслідно. Вони продовжують функціонувати в нових суспільних відносинах як успадкована управлінська культура, технологія

---

*Кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії і соціально-гуманітарних дисциплін Державного вищого навчального закладу «Херсонський державний аграрний університет».

О. Черемісін. Роль самоврядування в розвитку освіти в містах Півдня України кінця...

управління, свідомість людей, суб'єктивні права й обов'язки, законність, правовий порядок тощо.

Вивчення складних проблем у діяльності міського самоврядування в галузі освіти було розпочато ще в XIX ст. Так, у дослідженні Ф. Андрієвського [1] детально описувалася ситуація зі станом освіти на Півдні України. Д. Горловський [3] у власному дослідженні приділив увагу фінансовим витратам на навчальні заклади. Д. Яворницький [38] звертав увагу на те, що наприкінці XVIII ст. Південь України планувався як зразковий, в освітньому плані, регіон імперії.

О. Новікова захистила дисертацію з проблем народної освіти Російської імперії в Криму з кінця XVIII – до початку XX ст. У її роботі акцентується увага на тому, що російський уряд активно проводив політику русифікації серед кримськотатарського та іноземного населення шляхом різних заохочувальних заходів, використовуючи при цьому міське самоврядування. Становище народної освіти порівнюється з положенням на материковій частині Таврійської губернії і робиться висновок про те, що освітній рівень Кримського півострова та матеріальний рівень вчителів значно перевищував аналоги у материковій частині губернії, а муніципалітети півострівної частини губернії більшу частку кошторисів використовували на розвиток освіти, на відміну від територій материкової частини Таврійської губернії [39]. У дисертації А. Дорошевої досліджується діяльність міського самоврядування Херсона, Миколаєва, Одеси у другій половині XIX – початку XX ст. У ній розкриваються співвідношення функцій і компетенції органів урядової адміністрації та місцевого самоврядування, визначаються особливості їх правової регламентації. Охарактеризовано участь місцевого самоврядування у вирішенні освітніх проблем. Висвітлюються впливи міського самоврядування на культурний розвиток портових міст Півдня України [37].

Серед невіршених раніше проблем можна відзначити приділення слабкої уваги щодо фінансування муніципальних закладів освіти.

О. Черемісін. Роль самоврядування в розвитку освіти в містах Півдня України кінця...

У даному дослідженні мова йтиме про механізм дії інституту муніципальної влади в межах південноукраїнських губернії кінця XVIII – початку ХХ ст. у галузі діяльності щодо навчальних закладів міського самоврядування.

Протягом 1785–1917 рр. до основних завдань міського самоврядування відносились: формування та використання кошторисів [60, с. 113-121; 62, с. 17-23], утримання адміністративних та самоврядних закладів [61, с. 59-65], підприємницька діяльність [56, с. 75-83; 57, с. 63-67], міський благоустрій [58, с. 63-74; 59, с. 307-325], медико-санітарна робота [54, с. 231-284]. Також, основною сферою опікування муніципалітетів Півдня України були навчальні та культурні заклади.

Ще наприкінці XVIII ст. циркулювала ідея російського уряду показати Південь України позитивним, зразковим прикладом для імперії в якості нових можливостей в освіті. Найпомітнішим прикладом даного процесу стала ідея формування в Катеринославі університету ще в 1784 р. та перетворення Півдня на один із зразкових «нових» центрів освіченості в імперії [38, арк. 4-5].

Новим явищем південноукраїнського освітнього простору став дозвіл викладання у Катеринославському університеті багатьма мовами: російською, грецькою, татарською та іншими. Також, новим явищем викладання став дозвіл викладати не тільки науки, але й мистецтва. З метою кращого фінансування університету надані права отримувати прибуток від соляних озер на Кінбурзькій косі, а також, до прибутку навчального закладу поступили кошти від продажу маєтностей запорізьких старшин.

Але ця нова ідея не отримала поширення та відкрити університет не вдалося в силу різних причин. Пізніше Катерина II наказала у 1792 р. відкрити народне училище, яке б стало «зразковим» у губернському місті. Вже у 1793 р. воно почало діяти, але поступило не в підпорядкування міського самоврядування, а до складу Приказу громадського нагляду [2, с. 153-187].

О. Черемісін. Роль самоврядування в розвитку освіти в містах Півдня України кінця...

Подальша історія освіти на території Півдня України була менш вражаючою, але не відсталою у порівнянні з іншими регіонами держави. В кожному місті відкривалися різні навчальні заклади, народні школи, ліцеї, церковно-приходські, морехідні, аграрні та інші навчальні заклади. Міське самоврядування особливого відношення до їх організації та управління не мало.

Більше прав на управління освітою мали галузеві міністерські відомства, місцеві адміністрації та Прикази громадського нагляду. Муніципалітети лише мали можливість проводити необов'язкові виплати на користь навчальних закладів із власного кошторису. Кожне місто індивідуально підходило до виконання освітньо-культурної програми. Вже на початку ХІХ ст. центр освіти Півдня України перейшов до Одеси, в якому був відкритий Рішельєвський ліцей, вже у 1864 р. перейменований в університет. Разом з тим навчальні заклади Півдня України були об'єднані в Одеський навчальний округ.

Загальні дані про витрати міст Південної України на потреби народної освіти свідчать, що до 1870 р. муніципалітетами виділялися щороку кошти у такому розмірі: у Маріуполі – 286 руб. [13, арк. 1-7; 14, арк. 5-19; 15, арк. 3-14] (2,3% від загального міського прибутку), у Херсоні – 6000 руб. (12,8%) [43, с. 26-80], Бобринці – 400 руб. (7%), Єлисаветграді – 4 000 руб. (11,4%), Овідіополі – 466 руб. (10,8%), Очакові – 584 руб. (11,1%), Миколаєві – 1715 руб. (4%) [30, арк. 20-82; 31, арк. 19-56; 32, арк. 2-7; 33, арк. 23-60; 34, арк. 27-80; 35, арк. 1-3; 36, арк. 23-64], Бердянську – 3215 руб. (7,3%), Євпаторії – 340 руб. (4%), Мелітополі – 285 руб. (9,5%), Бахчисараї – 980 руб. (10,3%), Балаклаві – 291 руб. (5,2%), Севастополі – 679 руб. (3%) [44, с. 12-36], Керчі – 4471 руб. (7,2%). Для порівняння з міських бюджетів витрачалося на медичну діяльність: у Сімферополі – 13%, Олешках – 6,8%, Алушті – 1,8%, Бердянську – 17,4%, Бахчисараї – 9%, Генічеську – 4,8%, Євпаторії – 4,3%, Мелітополі – 3,3%, Ногайську – 15%, Оріхові – 2,2%, Перекопі з Армянським Базаром – 5,7%, Старому Криму – 3,6%, Феодосії – 3,6%, Ялті – 6,8% [54, с. 231-239].

О. Черемісін. Роль самоврядування в розвитку освіти в містах Півдня України кінця...

У цілому в 1870-х рр. було асигновано 3% із міських бюджетів, у 1880-х рр. – 9%, у 1890-х рр. – 8%, на початку ХХ ст. – 10% [47, с. 25-288; 4, арк. 32-57; 5, арк. 37-42; 6, арк. 51-60; 7, арк. 57-59; 8, арк. 12-23; 9, арк. 18-24; 10, арк. 12-23; 11, арк. 18-34; 12, арк. 12-18]. При цьому витрати на утримання інститутів міського управління становили: у 1870-х рр. – 15%, 1880-х рр. – 13%, 1890-х рр. – 12%, на початку ХХ ст. – 11% [40, с. 16-24; 41, с. 17-25]. До прийняття Положення 1870 р. на потреби освіти та культури в південноукраїнських містах кошти або взагалі не виділялися, або їх розміри були мінімальними. З 1871 р. по 1890 р. вони збільшились у 6,3 рази. Насамперед, це було пов'язано з відносною фінансовою самостійністю міських дум та управ.

Культурно-освітній напрям діяльності міських муніципалітетів протягом другої половини ХІХ ст. насамперед полягав у відкритті таких закладів: народних шкіл, гімназій, прогімназій, громадських бібліотек та театрів. Так, вибори голови театру, забезпечення матеріальної бази закладу покладалося на міську владу. Бібліотеки були під особливою опікою дум і прав. Для них у містах будуються нові приміщення. У пореформений період спостерігається збільшення читачів громадських бібліотек у південноукраїнських містах та розширення книжкового фонду відповідно до уподобань міських мешканців.

Особливість освітньої діяльності установ міського управління Півдня України полягала в тісному взаємозв'язку з земськими установами, які були більш самостійними в своїй діяльності. Тривалий час земство оплачувало працю вчителів шкіл, гімназій, прогімназій, а місто винаймало помешкання, забезпечувало опалення, освітлення та ін. поточні витрати.

Центральним урядом Російської імперії перед інститутами самоврядування були поставлені такі освітні завдання: розширення мережі освітніх закладів, відкриття професійних навчальних установ, які б забезпечували країну необхідною кількістю кваліфікованих кадрів, залучення

О. Черемісін. Роль самоврядування в розвитку освіти в містах Півдня України кінця...

до навчального процесу всіх верств населення. Як показала практика, повністю подолати принцип становості у сфері освіти до кінця ХІХ ст. так і не вдалося.

Незважаючи на асигнування з міських бюджетів на розвиток культури та освіти, вони все одно залишалися незадовільними, досить часто фінансова допомога надходила від станових організацій, національних товариств та окремих громадян, які не лише надавали матеріальну підтримку, а й часто виступали ініціаторами відкриття шкіл, гімназій і прогімназій. Треба зазначити, що при розподілі бюджетних коштів на розвиток освіти інститути міської влади перевагу надавали початковим навчальним закладам, а не спеціальним.

Слід зазначити, що в Російській державі були міста, які з другої половини ХІХ ст. витрачали з бюджетів значні кошти на розвиток навчальних закладів: Москва, Санкт-Петербург, Київ, Саратов, Харків та інші. До переліку міст, які витрачали значні кошти на навчальні заклади, потрапило лише кілька південноукраїнських: Одеса (1182000 руб.), Херсон (50 000 руб.), Миколаїв (44 000 руб.), Бердянськ (24000 руб.), Керч (48 000 руб.), Єлисаветград (32 000 руб.), витрати інших міст Південної України були мізерними. Таким чином, з точки зору муніципальних капіталовкладень в розвиток освіти і навчальних закладів Міністерством народної освіти визначено було 43 найкращих міста, до переліку якого увійшло лише 6 південноукраїнських. У загальній кількості витрачені кошти найкращих міст дорівнювали 1/12 витратної частини муніципальних бюджетів. За критерієм якості освіти південноукраїнські губернії займали одні з перших місць у державі. Так, за даними статистичних комітетів якість освіти виглядала таким чином: у Московській губернії – 25%, Санкт-Петербурзькій – 20%, Таврійська, Херсонська, Катеринославська – 16%, Саратовська – 13%, Курська – 7,6%, Воронежська – 6,7%, Тамбовська – 4,6%, Полтавська – 5,6%, Чернігівська – 2,6% [13, арк. 1-7].

Загалом чоловіча освіта була представлена краще, ніж жіноча. Найбільша частка освіченого населення припадала на міське населення. Ступінь розвиненості освіти прямо пропорційно залежала від економічного стану

родини. Тенденція виражалася в тому, що чим заможнішою була родина, тим кращу освіту здобували діти.

На думку автора, причиною такого незадовільного стану в розвитку освіти можна побачити у відстороненості міських громад від діяльності навчальних закладів освіти. У жодному статуті або нормативному документі досліджуваного періоду ніколи не зазначалася про участь громадськості у діяльності навчальних закладів. У результаті це призвело до абсолютної залежності навчальних закладів від галузевих міністерств та небажання самоврядування витратити значні кошти на освітні установи, оскільки витрати на освітньо-культурний напрям не був обов'язковими.

У результаті реформ середини ХІХ ст. держава пішла на структурні зміни в галузі фінансування освітніх закладів і відносин міських громад до їх діяльності. Так, були прийняті постанови про фінансування навчальних закладів із боку муніципалітетів настільки, наскільки вважають за потрібне. Міське самоврядування отримало право відкривати або закривати певні навчальні заклади на власний розсуд, визначати внутрішній порядок навчальних закладів, призначати або звільняти директорів чи вчителів. Вплив Міністерства народної освіти визначався лише загальним наглядом за навчальними закладами. Дійсно, муніципалітети протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. збільшували фінансування на освіту, але цього не вистачало на повноцінне фінансування, тому земства (губернські і повітові) прийняли значно вищу активність в даному питанні.

Суми витрат на освіту хоч і збільшувалися кожного року (відкривалися нові навчальні заклади, вчителі отримували постійні заохочувальні нагороди), але все одно їх не вистачало на ремонти, закупівлю навчальних обладнань, посібників, опалення й інших заходів. Муніципалітети діяли на власний розсуд, далеко не завжди прислухаючись до думок городян.

За типологією міські навчальні заклади, що підпорядковувалися міському самоврядуванню, були поділені на: гімназії (чоловічі та жіночі), прогімназії

О. Черемісін. Роль самоврядування в розвитку освіти в містах Півдня України кінця...

(чоловічі та жіночі), реальні училища, вчительські школи, духовні навчальні заклади, церковно-приходські школи, міські училища за реформою 1872 р., повітові училища, початкові школи міністерства народної освіти, однокласні, недільні школи, єврейські училища, ремісничі школи, музикальні, морехідні класи. Всі зазначені навчальні заклади мали певну специфіку узгодженості з органами міського самоврядування в тому чи іншому варіанті. Навчалось в них 5,7% від загальної маси міського населення регіону [63, с. 25-176].

Освіта в Херсонській губернії була поширена, в основному, на невелику кількість населення – дворянство, духівництво та купецтво. Інші стани були майже неосвіченими. Серед усіх цивільних закладів міське самоврядування мало відношення до мізерної частини. Муніципалітети в кожному місті утримували лише по кілька навчальних закладів, причому самостійно обираючи, які саме, але в основному ці ж навчальні заклади були створені з ініціативи самоврядування. Так, наприклад, маючи у власному розпорядженні бюджет більше 1 млн. руб., одеський муніципалітет у 1865 р. витратив на Інститут шляхетних дівчат 1428 руб. І це ще вважалося грандіозно великі фінансові вливання у розвиток освіти, оскільки інші міста Херсонської губернії могли витратити не більше 500 руб на рік. Міське самоврядування Одеси підтримувало найбільш необхідних студентів Новоросійського університету [45, с. 134].

Муніципальну освітню діяльність жодним чином не можна укласти в певну систему та виявити загальні тенденції розвитку. Вся турбота муніципалітетів Херсонської губернії вкладалася в щорічне субсидування поодиноких навчальних закладів в мізерних розмірах, що ніяк не могло вплинути на загальний стан освіченості.

Після реформи 1870 р. діяльність органів самоврядування дещо позбавилася. Муніципалітети Херсонської губернії звернули велику увагу на проблеми освіченості в регіоні й у кожному місті, починаючи з 1872 р. відкривали одразу по кілька навчальних закладів. Знайшлись кошти на ремонти й поновлення бібліотек старих освітніх заклади. Так, наприклад,

О. Черемісін. Роль самоврядування в розвитку освіти в містах Півдня України кінця...

Миколаївський муніципалітет в 1873 р. знайшов кошти у розмірі 25 тис. руб., а у 1874 р. додав ще 10 тис. руб. на утримання навчальних закладів, що існували до 1870 р. За підрахунками А. Дорошевої, це складало 39% від коштів, які були нараховані державою на утримання навчальних закладів [37, с. 170-175].

Завдяки активній діяльності міського самоврядування відкривалися нові навчальні заклади, покращилося фінансування, як з держбюджету, так і з муніципальних коштів, покращився рівень гігієни та збільшилася кількість залучення населення в освітній процес порівняно з дореформеним періодом.

Міські голови стали активними ініціаторами відкриття навчальних закладів в Одесі, Катеринославі, Херсоні, Сімферополі, Єлисаветграді, Маріуполі, Севастополі та інших. Загалом кожен муніципалітет Півдня України діяв як окрема складова й абсолютно не узгоджував власні дії з іншими структурами. У кожному місті губернії були власні особливості й індивідуальні риси, не схожі з іншими муніципалітетами. Протягом досліджуваного періоду спостерігалася єдина спільна тенденція – збільшувалася кількість навчальних закладів, привертаючи в бік освіти все більше і більше міського населення. Так, наприклад, лише за період з 1895 р. по 1906 р. Єлисаветградський муніципалітет відкрив 3 навчальних заклади, які утримувалися за рахунок муніципального бюджету та продовжували існувати до 1917 р. [24, арк. 15-40; 25, арк. 12-76; 26, арк. 22-65; 27, арк. 34-72; 28, арк. 12-26; 29, арк. 20-80]. Але передові позиції займав одеський муніципалітет. За підрахунками А. Дорошевої, у місті у 1891 р. усього існував 271 навчальний заклад, і 54 з них утримувало за власний рахунок міське самоврядування [37, с. 175-180]. Для території Півдня України на рубежі XIX – XX ст. це був абсолютний рекорд, який ніхто не перевершив. Але навіть цього виявилось замало, оскільки за статистичними даними більше 40% міського населення вважалися неграмотними. Головним чинником, що зменшував доступність навчання, була платня за освіту. У повітових і заштатних містах Півдня України самоврядування ставилося до розвитку освіти за остаточним принципом, або

О. Черемісін. Роль самоврядування в розвитку освіти в містах Півдня України кінця...

взагалі не виділяючи коштів, або в таким мізерних розмірах, яких вистачало лише на утримання вчителів та дуже рідкісні ремонти. Кількості шкіл не вистачало для дітей усього міського населення, але це було цілком прийнятним для бюджетних витрат. Основне навантаження на утримання навчальних закладів покладалося спочатку на державу, громадськість, прикази громадського нагляду, а після 1870 р. на земства, державу, громадськість. Для муніципалітетів завжди було «коронним» пояснення, що коштів у бюджетах мало або не вистачає.

За статистичними даними, у Таврійській губернії кількість витрачених на освіту коштів з міських бюджетів нараховувалася приблизно в сумі 542700 руб. Найбільше на освіту витрачав муніципалітет Сімферополя, а найменше – у Балаклаві (0,8%) та Перекопі (0,2%). У середньому всі міста витрачали близько 10 – 15% від загального міського прибутку. Від земських органів самоврядування міські школи також отримували фінансове забезпечення. Так, наприклад, у 1886 р. земство Таврійської губернії нарахувало допомогу міським школам у сумі 14400 руб. За рішенням від 1887 р. ця стаття видатку була виключена з кошторису земства за рішенням губернських земських зборів [48, с. 197-234].

Загальна тенденція протягом другої половини XIX – початку XX ст. у політиці міського самоврядування щодо розвитку освіти зберігалась у таких кроках: розширенні мережі навчальних закладів і пропорційному збільшенні учнів, що сприяло зростанню відсотку освіченого населення; постійному збільшенні фінансування з міських бюджетів на мережу навчальних закладів. Різниця між чоловіками та жінками в освіті традиційно до початку XX ст. була рівномірно однаковою, причому жінок у навчальних закладах було вдвічі менше, ніж чоловіків. Лише на початку XX ст. кількість жінок в освіті почала поступово збільшуватись.

В освітньому плані за багатьма показниками Таврійська губернія випереджала інші за кількістю навчальних закладів, в тому числі і

О. Черемісін. Роль самоврядування в розвитку освіти в містах Півдня України кінця...

спеціалізованих національних. Міста губернії могли пишатися більшою кількістю грамотних мешканців, тут навчався найбільший відсоток дівчат. Ситуація різнилася у внутрішньому становищі навчальних закладів. Так, заробітна плата вчителів була вищою на території півострівної частини губернії, муніципалітети витрачали трохи більше коштів в Криму і відсоток освіченості (серед тих, хто отримав документи про закінчення навчальних закладів) був вищим в містах Таврійської губернії. Так, наприклад, відсоток освіченості в Ялті складав 31%, Сімферополі – 37%, Євпаторії та Перекопі – 35-39%, Феодосії – 35%, Мелітополі – 35%, Бердянську – 39% [46, с. 39-45]. У містах материкової і півострівної частин губернії кількість освічених майже однакова. У дисертаційному дослідженні О. Новікова [38, с. 180-182] дійшла висновку, що муніципальна освіта була кращою в кримських містах, оскільки вони більш серйозно до цього ставилися. Автор з цим твердженням не погоджується і вважає, що це було пов'язано з політикою русифікації неросійського населення Криму. З цією метою були встановлені значні фінансові винагороди за вивчення російської мови й встановлено правило, що для продовження освіти на більш високому рівні необхідно було закінчити російськомовні навчальні заклади. Але політика русифікації зазнала краху. Так, за підрахунками Ф. Андрієвського, найменше володіли російською мовою саме українці. Та, як виявилось, грамотність російськомовного населення не була високою. Серед знавців російської мови російськомовне населення регіону не посідало 1-е місце, а найвищий показник (51%) знання російської мови був за єврейським населенням [1, с. 47-53].

У містах Катеринославської губернії муніципалітети здійснювали мінімум зусиль у розвитку освіти, оскільки більшість навчальних закладів до 1870 р. були платними й утримувалися за рахунок фізичних осіб. Так, наприклад, станом на 1875 р. у Катеринославі два навчальних заклади утримувалися за рахунок міського бюджету, один – за рахунок державної казни, три – духовного відомства і один – за рахунок добродійної організації, в

О. Черемісін. Роль самоврядування в розвитку освіти в містах Півдня України кінця...

інших стягувалася платня за освіту. У Новомосковську дві школи утримувалися за рахунок муніципалітету. У Павлограді муніципалітет утримував одну школу. В Бахмуті муніципалітет опікувався однією школою. Слов'яносербське самоврядування займалося однією школою. Олександрівська управа займалася лише двома школами. Маріупольський муніципалітет утримував за власний рахунок одну школу. У Верхньодніпровську самоврядування утримувало одну школу [49, с. 75-109].

Таким чином, до 1875 р. муніципалітети Катеринославської губернії слабо опікувалися навчальними закладами. Основна діяльність у розвитку освіти покладалася на державне казначейство, духовне відомство, благодійні організації та оплату фізичних осіб. Муніципалітети витрачали мінімум необхідних коштів, яких вистачало на зарплату вчителям на 1-2 школи у місті.

До 1890 р. в містах Катеринославської губернії кількість навчальних закладів, які утримуються за рахунок муніципалітетів, збільшується. Так, станом на 1889 р. в Катеринославі нараховувалося 52 навчальних заклади, а в повітових містах – 85. В етнічному відношенні більшість учнів, що здобували освіту, були російської національності, німецької, єврейської та караїмської. Це значно різнило Катеринославську губернію від Таврійської, в котрій більшість тих, хто прагнув здобути освіту, були представниками німецької національності, потім єврейської, а потім уже – російської та української. Суми, витрачені на розвиток освіти в губернії, постійно збільшувалися, починаючи з 1879 р., і досягли позначки біля 20% із міських бюджетів [40, с. 16-24; 41, с. 17-25; 42, с. 16-43], що якісно відрізняло Катеринославську губернію від Херсонської та Таврійської витрати міських бюджетів, в яких рідко перевищували 15%. Цю різницю можна було пояснити розвитком промисловості у Катеринославській губернії і необхідністю мати висококваліфікованих спеціалістів, якщо б ділення за соціальним складом цьому не суперечило.

О. Черемісін. Роль самоврядування в розвитку освіти в містах Півдня України кінця...

Хоча із загальних сум витрачених на освіту кошти міських бюджетів були більш скромними. Так, наприклад, за даними 1889 р., на освіту в Катеринославській губернії було витрачено з державного казначейства 115024 руб., із платні за навчання 105788 руб., дворянство зробило внесків на суму 790 руб., від губернського земства надійшло 14020 руб., повітові земства внесли коштів на суму 12465 руб., муніципалітети зробили внески на 77135 руб., духовне відомство витратило 22716 руб., благодійні внески 14500 руб. Таким чином, міське самоврядування займало третю позицію у списку фінансування навчальних закладів у губернії після державного та приватного фінансування [42, с. 16-25].

За соціальним складом найбільше прагнули здобути освіту дворянство та чиновницький апарат, купецтво 1-ої гільдії та діти представників духовного звання, після них йшли міщани, ремісники, купці 2-ої гільдії, селяни, козаки, іноземці. Спеціалізовану освіту для промислових об'єктів здобували в навчальних закладах Луганська, Горлівки, Лисичанська, до яких міське самоврядування не мало жодного відношення, оскільки вони знаходились у відомстві спеціалізованого відділу міністерства народної освіти. Можна зробити висновок, що діяльність муніципальних навчальних закладів була спрямована на забезпечення освітою бюрократичного апарату та приватного бізнесу.

За ініціативи міського самоврядування були відкриті Маріупольська Олександрівська чоловіча гімназія (1876 р.), Катеринославське реальне училище (1875 р.), Маріупольська жіноча гімназія (1876 р.), Павлоградська чоловіча прогімназія (1875 р.), Бахмутська чоловіча гімназія (1879 р.), Катеринославська жіноча прогімназія (1883 р.), Верхньодніпровська жіноча прогімназія (1879 р.), Бахмутська жіноча прогімназія (1884 р.), Новомосковська жіноча прогімназія (1878 р.) та інші. Таким чином, ініціативність міського самоврядування відносно навчальних закладів і розвитку освіти розпочалась після реформи 1870 р. До 1870 р. муніципалітети могли спромогтися лише на

О. Черемісін. Роль самоврядування в розвитку освіти в містах Півдня України кінця...

невеликі соціальні заходи. Так, наприклад, Катеринославське та Новомосковське самоврядування взяли участь у відкритті в 1839 р. та 1859 р. пансіонів для навчання найбідніших верств міського населення [48, с. 336-429].

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. кількість муніципальних навчальних закладів постійно збільшувалася. Так, станом на 1894 р. в Катеринославській губернії вже існувало: в Катеринославі 61 навчальний заклад із 4346 учнями, а на повітові та заштатні міста доводилося 94 освітні заклади із 4886 учнями. В етнічному відношенні здобути освіту найбільше бажали росіяни – 65,4%, євреї – 23,8%, поляки – 3,2%, німці – 2,5%, а потім ішли представники інших національностей [50, с. 68-72].

З фінансової точки зору муніципалітети не тільки відкривали нові навчальні заклади, але загалом постійно збільшували витрати на розвиток освіти. Так, станом на 1895 р. Бахмутське самоврядування витратило 10759 руб., що склало 10,3% від загального прибутку до міського бюджету. Слов'яносербський муніципалітет витратив 10235 руб. (17,6%), Новомосковськ – 3386 руб. (8,8%), Павлоград – 15000 руб. (18,9%), Верхньодніпровськ – 5479 руб. (18,3%), Луганськ – 1995 руб. (28,5%) [51, с. 134-156].

Хоча за статистичними даними може здатися, що муніципалітети проводили досить активну діяльність в організації освіти, в дійсності з усієї кількості навчальних закладів в містах субсидувалися муніципалітетами по-справжньому лише кілька навчальних закладів. Так, наприклад, станом на 1901 р. Катеринославським самоврядуванням фінансово підтримувалися лише 10 навчальних закладів на суму 68254 руб. 72 коп., що складало 11,9 % усього бюджету.

Наприклад, в Олександрівську на рубежі століть, не дивлячись, що з міського бюджету на освіту витрачалося близько 25%, відчувалася нестача навчальних закладів. За рахунок муніципальних коштів утримувалося лише 5 навчальних закладів. У 1899 р. міське самоврядування ініціювало відкриття 3 класного міського училища, хоча з ряду причин воно відкрилося на 1901–1902

О. Черемісін. Роль самоврядування в розвитку освіти в містах Півдня України кінця...

навчальний рік, а в 1900 р. дозволено було відкрити середнє 7 класне муніципальне механіко-технічне училище [52, с. 172-213].

Бахмутське самоврядування на початку ХХ ст. витрачалося на освіту близько 1/5 частини міського бюджету. На ці кошти утримувалося 7 навчальних закладів та церковно-приходські школи. У цей же період часу Верхньодніпровське самоврядування витрачало на освітні заклади більше 1/4 бюджету, але цих коштів все одно не вистачало на утримання 4 навчальних закладів, тому в їх фінансуванні брали участь державне казначейство й земства (губернські і повітові) [53, с. 3-126].

Маріупольський муніципалітет на освіту витрачав одну з найбільших частин бюджету. Так, наприклад, на рубежі століть самоврядування витрачало бюджетних коштів на суму в 63850 руб. Причому більша частина цих грошей (70%) витрачалася лише на дві гімназії, а інша частина поділялася між іншими закладами освіти. Всі навчальні заклади міста, навіть ті, які не входили до структури міського самоврядування, муніципалітет розмістив виключно в будинках муніципальної форми власності [13, арк. 1-7; 14, арк. 5-19; 15, арк. 3-14].

Новомосковське самоврядування не дуже переймалося проблемами розвитку освіти і навчальних закладів. На рубежі століть витрачало на освіту з бюджету 4202 руб. 74 коп., що складало 9,6% всього бюджету. Навчальних закладів не вистачало для 23 тис. міського населення, хоча їх кількість повністю влаштовувала міський бюджет, якому фінансово допомагали державне казначейство та повітове земство.

Павлоградське самоврядування фінансувало лише чотири з шести навчальних заклади у місті. Утримання їх обходилося в 3486 руб. 71 коп. на рік.

Слов'яносербське самоврядування взагалі не утримувало за власний рахунок жодного навчального закладу у місті, що виразно ілюструвало фінансову захланність міста, навіть не дивлячись на всі позитивні зрушення, які відбулись після Міської реформи 1870 р. Муніципальний бюджет зміг

О. Черемісін. Роль самоврядування в розвитку освіти в містах Півдня України кінця...

фінансувати лише ведення публічних лекцій у міському училищі та утримання народної читальні, яку відкрило повітове земство. Всього на перераховані заходи самоврядування витратило 1080 руб., що склало 6,2% міського бюджету [53, с. 172-213].

Таким чином, хоча бюджетні витрати за статтею утримання навчальних закладів постійно збільшувалися, а муніципалітети займали 3-є місце з джерел фінансування навчальних закладів, адже їх витрат сягали більше 10-20%, все одно їх не вистачало на повноцінне субсидування. Отже, не дивлячись на те, що самоврядування Півдня України постійно ратувало за встановлення загальної середньої освіти, фінансувати освітні заклади повноцінно не могло. Без допомоги земств і державного казначейства фінансовий тягар на освіту не витримав би жодний муніципалітет. Утримувалися за міський рахунок далеко не всі навчальні заклади міст, а лише їх частина, яка входила до підпорядкування муніципалітетів. В освітньому процесі задіяна була менше половини міського населення. В етнічному відношенні найбільше до освіти тягнулися представники російської національності, а в соціальному – аристократія та чиновництво, купецтво й міщанство. Також, спостерігалася явна диспропорція між чоловічою більшістю та жіночою меншістю в навчальних закладах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Андриевский Ф. Статистическое описание Таврической губернии / Ф. Андриевский // Статистический справочник Российской империи. – Ч. 1. – Симферополь : Тип. Таврического губернского земства, 1915. – С. 39–45.
2. Владимиров М. Первое столетие г. Екатеринослава / М. Владимиров. – Екатеринослав : Тип. Я. Чаусского, 1887. – С. 153–187.
3. Горловский Д. Н. Итоги 25-летия городского самоуправления Херсона. / Д. Н. Горловский. – Херсон : Типография О. Д. Ходушиной, 1897. – С. 26 – 80.

4. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. 455. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 32–57.
5. ДААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 37–42.
6. ДААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 51–60.
7. ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 57–59.
8. ДААРК. – Ф. 681. – Оп. 2. – Спр. 579. – Арк. 12–23.
9. ДААРК. – Ф. 518. – Оп. 1. – Спр. 830. – Арк. 18–24.
10. ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 209. – Арк. 12–32.
11. ДААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 1204. – Арк. 18–34.
12. ДААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 6801. – Арк. 12–18.
13. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. 113. – Оп. 1 – Спр. 125. – Арк. 1–7.
14. ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 149. – С. 1–19.
15. ДАДО. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 230. – Арк. 3–14.
16. Державний архів Запорізької області. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 20–55.
17. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 24–74.
18. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 1а. – Арк. 12–45.
19. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 5. – Арк. 53–90.
20. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 11. – Арк. 20–34.
21. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 13. – Арк. 21–29.
22. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 24. – Арк. 12–22.
23. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 4. – Спр. 48. – Арк. 2–7.
24. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 3. – Арк. 15–40.
25. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 10. – Арк. 12–76.
26. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 15. – Арк. 22–65.
27. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 24. – Арк. 34–72.
28. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 30. – Арк. 12–6.

О. Черемісін. Роль самоврядування в розвитку освіти в містах Півдня України кінця...

29. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 54. – Арк. 20 – 80.
30. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1722. – Арк. 20–82.
31. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1731. – Арк. 19–56.
32. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1735. – Арк. 2–7.
33. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1759. – Арк. 23–60.
34. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1769. – Арк. 27–80.
35. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1773. – Арк. 1–3.
36. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1404. – Арк. 23–64.
37. Дорошева А. О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині ХІХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / А. О. Дорошева. – Одеса, 2009. – С. 175–180.
38. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського. – Ф. 1. Особистий фонд Д. І. Яворницького. – Спр. 22021. Яворницький Д. І. История города Екатеринослава. – 1937. – Арк. 4–5.
39. Новікова О. В. Державна система народної освіти Російської імперії в Криму (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. В. Новікова. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 180–182.
40. Обзор Екатеринославской губернии за 1886 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1886. – С. 16–24.
41. Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1910. – С. 17–25.
42. Обзор Екатеринославской губернии за 1889 г. (приложение ко всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора). – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1890. – С. 16–25.
43. Отчет Херсонской городской управы за 1893 – 1896 гг. / Сост. Д. Н. Горловский. – Херсон : Типография О. Д. Ходушиной, 1897. – С. 26–80.

О. Черемісін. Роль самоврядування в розвитку освіти в містах Півдня України кінця...

44. Отчет Севастопольской городской управы о движении городских и других сумм за 1876 – 1877 гг. – Севастополь : Типография городского управления, 1878. – С. 12–36.

45. Роспись доходов и расходов города Одессы за 1850 – 1893 гг. – Одесса : Типография А. Шульце, 1894. – Арк.134.

46. Статистический справочник Российской империи. – Ч. 1. – Симферополь : Тип. Таврического губернского земства, 1915. – С. 39–45.

47. Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. – Херсон : Типография губернского правления, 1896. – С. 25–288.

48. Памятная книжка Таврической губернии на 1889 г. / Под ред. К. А. Вернера. – Симферополь : Тип. «Крым», 1888. – С. 197– 234, 336–429.

49. Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1875 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1875. – 275 с.

50. Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1894 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1893. – 218 с.

51. Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1895 г. / Под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1894. – 318 с.

52. Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1900 г. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1900. – С. 172–213.

53. Памятная книжка и адрес-календарь для Екатеринославской губернии на 1903 г. / Под ред. Я. Г. Голобова. – Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1903. – С. 3–126.

54. Черемісін О. В., Михайленко Г. М. Санітарно-гігієнічна діяльність міського самоврядування Півдня України у XIX – початку XX ст / О. В. Черемісін, Г. М. Михайленко // Scriptorium Nostrum. – Херсон. – Вип. 4. – С.

О. Черемісін. Роль самоврядування в розвитку освіти в містах Півдня України кінця...

231–284. [Електронний ресурс]: [сайт] / Херсонський державний університет. Наукові збірки. – Режим доступу : sn.kspu.edu.

55. Черемісін О. В. Міське землеволодіння Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст / О. В. Черемісін // Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 4. – С 75–81.

56. Черемісін О. В. Міське землекористування Херсона, Миколаєва, Одеси наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття / О. В. Черемісін // Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 5. – С 75–83.

57. Черемісін О. В. Участь адміністративного управління в розвитку промисловості м. Херсона кінець XVIII – перша половина XIX століть / О. В. Черемісін // Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Вип. 6. – С 63–67.

58. Черемісін О. В. Діяльність міського самоврядування у сфері благоустрою Херсона кінець XVIII століття – 1870 р. / О. В. Черемісін // Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Вип. 7. – С 63–74.

59. Черемісін О. В. Діяльність міського самоврядування у сфері благоустрою Херсона в 1870 – 1917 рр. / О. В. Черемісін // Наукові записки. Серія : Історичні науки. – Вип. 15. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – С. 307 – 325.

60. Черемісін О. В. Фінанси міського самоврядування Півдня України в кінці XVIII – першій половині XIX ст / О. В. Черемісін // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету : Вид-во «ЗНУ», 2012. – Вип. 33. – С. 113–121.

61. Черемісін О. В. Фінанси міського самоврядування Півдня України в кінці XVIII – першій половині XIX ст / О. В. Черемісін // Наукові праці

О. Черемісін. Роль самоврядування в розвитку освіти в містах Півдня України кінця...

історичного факультету Запорізького національного університету : Вид-во «ЗНУ», 2013. – Вип. 35. – С. 59–65.

62. Черемісін О. В. Міські бюджети Півдня України в 1870 – 1917 рр. / О. В. Черемісін // Наукові записки Тернопільського національного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 17–23.

63. Южная Россия. Путеводитель по городам / Сост. И. А. Фефербойм. – Николаев : Русская типо-литография, 1896. – С. 25–176.

В данной статье рассматриваются проблемы участия самоуправления южноукраинских городов в финансировании учебных заведений на протяжении конца XVIII – начала XX вв. Анализируются бюджетные затраты муниципалитетов Юга Украины на образовательную сферу на протяжении исследуемого периода. Определяется, что финансирование учебных заведений было одним из высоких среди городов Российской империи. По качеству образования южно-украинские города занимали высокие позиции в государственной статистике, а 6 городов входили до списка наивысшего финансирования учебных заведений.

Ключевые слова: Юг Украины, городское самоуправление, учебные заведения, финансы, образование.

The article is devoted to the problems of financing educational institutions by governments in southern cities of Ukraine during the late 18th to early 20th centuries. Budgetary expenditures of municipalities of Southern Ukraine for education sector during the studied period are analyzed. Here was the highest financing of educational institutions by contrast the cities of Russian Empire. The quality of education of southern cities occupied high position in state statistics and 6 cities was included in the list of the highest financed schools. Much attention is given to analysis of the level of education according social status, separately for each Southern gubernia. A general conclusion is made that education of Southern cities at the studied period was exemplary in the Russian Empire.

Keywords: The South of Ukraine, the municipality, educational institutions, finance, the education.